

СЛОВОТВІР ПРИСЛІВНИКІВ У ГОВОРІ БАЧВАНСЬКИХ РУСНАКІВ*

Анотація: У статті обстежено 1114 прислівників, експлікованих з Русько-сербського словника. Проаналізовано продуктивні способи словотвору прислівників і доведено, що нові утворення виникли за вже функціонуючими продуктивними зразками. З'ясовано, що говір бачванських руснаків зберігає чимало спільного з іншими українськими говорами на всіх мовних рівнях.

Ключові слова: прислівник, походження, діалектизм, похідні, афіксація.

Прислівники – специфічна і важлива частина мови і за своєю структурою, і за своїми морфологічними, синтаксичними, семантичними особливостями. Дослідники вважають їх аморфною частиною мови і відносять до однієї групи з прийменниками, сполучниками, вигуками. Головною ознакою прислівників є належність їх до повнозначних частин мови.

Найважливіша прикметна риса прислівників – це їхній словотвір: найбільша кількість утворена з окремих форм повнозначних частин мови (іменників, прикметників, дієслів, займенників і числівників). Тому кroatист І. Пранькович називає їх “словами всіх частин мови” [17: 243]. Кожна з повнозначних частин мови має свій специфічний спосіб адвербіалізації який змінює не тільки частиномовну ознаку, але і семантику слова.*

Мета нашої розвідки – аналіз основних моделей адвербіалізації слів і з'ясування продуктивних способів словотвору прислівників у говорі бачванських руснаків

Ця стаття – частина комплексного дослідження словотвірної структури і походження прислівників у говорі бачванських руснаків. Виклад матеріалу здійснюємо за способом словотвору прислівників, враховуючи при цьому валентність окремих формантів та продуктивність словотвірних моделей.

Джерельною базою дослідження є 1114 прислівників, вписаних нами методом суцільного відбору з “Русько-сербського словника” [11].

Словотвірний аналіз здійснюємо за частиномовною належністю твірних основ прислівників.

Майже всі **відіменникові прислівники** становлять собою закам'янілі форми трьох відмінків.

Називний-знахідний відмінок представляють лише прислівники *вонка* (*вѣнь-ка*, на відміну від форм, зафіксованих на Закарпатті [16: 34], у руснаків вживається лише форма з суфіксом *-ка*, як і в подібних формах цієї ж словотвірної моделі: *дзешка* ‘десь’, *нешка* ‘сьогодні’, *нука* ‘всередині’, *зблизка*, *здаєлка*...), *окрем*, *раз*, *нераз*, *вечар*, *рано* ‘вранці’ тощо.

Родовий відмінок збережений лише у прислівнику *вчєра*.

Давальний-місцевий відмінки однини представлені прислівниками *горе* ‘угорі’, *долу* ‘унизу’, *дому* ‘додому’. З форми місцевого відмінка іменника *домь* утворений прислівник *дома*.

Найпродуктивнішим виявився в цьому процесі, як і в закарпатських говорах [16: 35], орудний відмінок: *бєгцом*, *боком*, *боком-боком*, *задком*, *крижом*, *концом*, *плязом*, *предком*, *цалком*, *часом* ‘нашвидко’.

Більш численну групу відіменникових прислівників становлять ті, що виникли через лексикалізацію прийменникових словоформ.

Форми родового відмінка сполучалися з такими прийменниками: **до**: *додня*, *додолу*, *дотижня*; **з**: *зблизка*, *зпочатку*; **од**: *одзадку*, *одтераз* та ін.

Форми давального відмінка з прийменком становлять архаїчний шар [2: 586]. У руснаків є лише прислівник *одгоре*.

Найбільшу кількість відіменникових прислівників утворено від форм знахідного відмінка з прийменниками: **за**: *забога*, *задармо* та ін.; **на**: *навиру*, *наполи* та ін.; **по**: *поуха* та ін.; **понад**: *понадвечар*, *понадрано* та ін.; **пре**: *пребога*.

Форми орудного відмінка іменників при утворенні прислівників сполучалися головним чином із такими прийменниками: **горе**: *горезначки* ‘горілиць’, *горєбздом*, *горєздном*; **на**: *нароком*; **над**: *надраном*.

Деякі прислівники утворено від форм місцевого відмінка іменників із прийменниками **на**, **по**, **при**, **у**: *пополадню*; *вєри*, *влоні*; *наконцу*, *напредку*.

Найпродуктивнішими серед відмінкових форм у плані творення відіменникових прислівників у говорі руснаків є безприйменникові конструкції орудного відмінка та прийменникові сполучення знахідного відмінка.

Відприкметникові прислівники. Найпродуктивніший спосіб словотвору становлять деривати нечленних прикметників середнього роду в формі називного відмінка на *-о* (як і на Закарпатті [7: 93]): *близко*, *бридко*, *брудно*, *вично*, *бизовнопросто*, *рано*, *ридко*, *скупо*, *чесно*, *швидко*, *щиро* тощо.

Хоча, за нашими спостереженнями, продуктивність моделей словотвору в порівнюваних говорах не завжди збігається, тобто продуктивний спосіб у

© О. Тимко-Дітко, 2016

* Цю роботу фінансував Хорватський науковий фонд через проект Compas № 2131

руснаків виявляється рідкісним у закарпатських говірках, або ж, навпаки, модель із суфіксом **-о** продуктивна в обох аналізованих говорах.

Деякі прислівники виявляють семантичну специфіку. Зокрема, прислівник *вредно* протягом століть у новому мовному оточенні наповнився новою семантикою і сьогодні в руснаків означає “працьовито”, так само, як і в сербській та хорватській мовах. А в українських діалектах *вредно* – це “шкідливо”.

Зразок словотвору прислівників із формантом **-е** представлений переважно у формах порівняння: *глібше, горше, красше, лєтше, менше, радше*, та ін., від спільнослов’янських основ твердих прикметників у руснаків зберігся лише прислівник *добре*.

У руснаків є лише прислівник *помали, помалючки*, діалектне *помалі* з формантом **-и(і)**, який виник із місцевого відмінка однини нечленних прикметників середнього роду.

Форми порівняння з формантом **-ей** створені вже на новому місці проживання: *далей, ближей, скорей, ніжсєй, менсєй...* У руснаків ця модель продуктивна і за нею постійно утворюються нові форми: від прислівників *вчас – вчасей*, від *фришко – фришей*. Ці нові форми ще не внормовані і не занесені до словника, тому ми їх не аналізували, однак зауважуємо, що вони активно функціонують у повсякденному вжитку.

Усі прислівники, кваліфіковані як спільні українсько-західнослов’янські утворення, функціонують і в говорі бачванських руснаків. Навіть від них утворені деривати: *геваль-тамаль, гев-там, гевка, гевтак, гетка, гнетка...* Це і не дивно, бо саме територія, окреслена Й. О. Дзендзелівським як простір сильних міжмовних контактів, і є територією походження руснаків. Закономірно, що ці прислівники функціонують у говорі руснаків, однак цікаво те, що вони дотепер не змінилися, замінилися, не втрапились.

Форми родового відмінка прийменників найчастіше сполучалися з прийменниками **до, з, за**: *до-недавна, досита, здалека, злегка, зридка*. Лише прислівник *оддавна* утворений за допомогою прийменника **од**.

Форми знахідного відмінка прикметників у досліджуваному говорі поєднувались з прийменником **на**: *набило, наблізко, начисто*.

Форми місцевого відмінка прикметників поєднувались із прийменником **по**: *помали, по-людски, по-руски*.

На основі адвербіальних сполучень сформувався продуктивні словотворчі моделі: суфікс **-о**, префікс **по-** + суфікс **-ки**, префікс **по-** + суфікс **-ому**. Суфікс **-ей** – це власне руснацьке місцеве утворення.

Відчислівникові прислівники. У цій групі найбільше форм пов’язано з лексемою **раз** (і в значенні числівника, і в значенні ‘колись’): *двараз, трираз, штирираз...*, *вельораз* ‘багато разів’, *ке-*

льораз ‘скільки разів’, *нараз* ‘відразу’, *нераздораз* ‘зараз’, *одразу, гоч раз* та похідні форми: *доразенки, доразичко*.

У руснаків немає порядкового числівника *первий*, але є похідний прислівник: *одпервоци, одперву*.

Відзайменникові прислівники. Невелику групу становлять закам’янілі безприйменникові форми займенників із суфіками або без них: *вше, ту, завше, тиж, гет, гинто* ‘колись’.

Форми займенників із прийменниками непродуктивні. Прийменники **на** і **за** (з префіксом **ні-** або без нього) з’єднувались також із нечленим займенником **чь**: *нацо, нач, зач, наніч* ‘ні для чого’, *нінач* ‘ні на що’, *нінач*.

Поєднання прийменників **на, за, по** з займенником **ть** у знахідному і місцевому відмінках дало прислівники: *нато, потим*. Формант **-де** утворює: *виадзи; кадзи*. Спосіб творення прислівника *дзе* зафіксований у префіксальній формі *нідзе (ни-кь-де)*. Із суфіксом **-ди(-ды)** утворюються *теди, кеди*.

Віддієслівних прислівників небагато. Колишні активні нечленні дієприкметники теперішнього часу у формі жіночого роду: *брешуци, лєжащи, махаюци, плачуци, скакаюци*. Можливі й форми з префіксом **на-**: *на лєжащи...*

Кілька форм *видно, дармо, мож, немож треба, требало* можна кваліфікувати як нестандартні утворення.

Відприслівникові прислівники. У внутрішньому відприслівниковому словотворі найактивнішу роль відіграли префікси і частки: **до-**: *доют-ра, дотераз* та ін.; **з-**: *звонка*; **за-**: *задармо*; **на-**: *набило, надробно, надалеко* та ін.

Для утворення прислівників негативного значення вживаються префікси **не-** і **ни-**: *недлуго, нїддзе*. Невизначеність ознаки виражається префіксом **да-**: *даддзе, дакус...*

У рамках внутрішнього відприслівникового словотвору вживається постфікс: **-с’**: *якош, дзеш, суфікс -ка*: *вонка, гетка, нешка, вонка, якошка...* У руснаків деякі з прислівників неможливо утворити без цього суфікса.

Цікавий прислівник *якбачу*, складений поєднанням прислівника *як*, який існує і в руснаків, і дієслова *бачити*, якого руснаки не мають. (У руснаків, крім прислівника *якбачу*, існують ще інші деривати з компонентом *бачу*: *пробачиц* ‘пробачити’, *обачиц* ‘помітити’ тощо).

У говорі бачванських руснаків є багато прислівникових форм, які ще не лексикалізувалися. Оскільки наш принцип – аналізувати прислівники, занесені до словника, то такий підхід обмежив кількість лексем, які ми піддали порівнянню. Актуальний правопис руснаків вийшов ще у 1971 році, окрім того, це було невелике шкільне видання.

Аналіз прислівників у говорі бачванських руснаків, дає нам можливість зробити такі висновки:

1. Прислівники у говорі руснаків мають свої продуктивні і менш продуктивні способи слово-

твору. Серед похідних прислівників переважають відіменникові та відприкметникові утворення.

2. Дуже мало прислівників спільно-слов'янського походження, лише кілька прислівників, які вживаються в сучасній українській мові. Найбільша частина прислівників у досліджуваному говорі – регіональні утворення, які й сьогодні вживаються на обмеженій території західноукраїнських і східнославацьких говорів.

3. Крім уже принесених, руснаки в новому середовищі утворювали й нові прислівники за вже відомими зразками: 1) за продуктивним зразком: *койдзе, койкадзи, койяк*... Руснаки вживають сербський займенник *кой*, *које* 'котрий, котра, котре' як афікс і за його допомогою утворюють похідні займенники, прикметники і прислівники: *койхто* 'будь-хто', *койяки* 'будь-який', *койкадзи* 'всюди', *койдзе* 'будь-де', *койяк* 'будь-як'... Сам займенник *кой* у руснаків не існує, а вживається лише як формант; 2) калькуванням сербських, або хорватських прислівників: *очиглядно, преїмирно*...; 3) прямим запозиченням сербських або хорватських прислівників: *баш, ваздан, догод, наопако*,

обашка, очайно... Прямих запозичень з угорської мови мало (вони повністю адаптувалися ще до переселення руснаків і утворюють похідні за вже усталеними зразками), є лише *немсабат, несабат*.

4. Повний аналіз словотвору прислівників у говорі бачванських руснаків ще не завершено. Руснаки позвинули словотворчі моделі, які стали продуктивними, незалежно від словотвору прислівників у споріднених українських говорах. Це передусім словотвір відприкметникових прислівників у формах вищого ступеня: *вецей, меней*... У закарпатських говорах зафіксовані лише форми: *вишше, глибше, вецце*... У руснаків ця модель повністю усталена і доволі продуктивна.

5. Прислівники – стабільний лексико-граматичний клас, який у мові бачванських руснаків через майже 300 років життя, відірваного від споріднених говорів, зберігся і дуже мало змінився. Зміни, які відбулися, зумовлені усталеними зразками словотвору. Тому можна вести мову лише про адаптовані запозичення (на різних рівнях: семантичному, лексичному, фонетичному).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови / С. П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 415 с.
2. Брошняк О. Відіменникові прислівники в українських говорах Закарпаття / О. Д. Брошняк // Культура українських Карпат. – Ужгород, 1994 – С. 584–591.
3. Висоцький А. Зони функціонування компаративних і суперлативних прислівників / А. Висоцький // Лінгвістика. – 2010. – С. 105–111.
4. Дзензелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі / Йосип Олексійович Дзензелівський. – К., 1969. – 209 с.
5. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови / І. К. Кучеренко. – Вінниця: Поділля, 2003. – 462 с.
6. Пискач О. Відприкметникові прислівники в українських говорах Закарпаття / О. Д. Пискач // Молодь – Україні. – Ужгород, 1995. – С. 280–291.
7. Пискач О. Відприкметникові прислівники українських говорів Закарпаття, утворені суфіксальним способом / О. Д. Пискач // Філологічні обрії. – Ужгород, 1995. – С. 93–96.
8. Пискач О. Про особливості творення деяких прислівників українських говорів Закарпаття // Філологічні обрії. – Ужгород, 1995. – С. 97–101.
9. Пискач О. Прислівники в гуцульських і бойківських говірках (порівняльна характеристика) / О. Д. Пискач // Українське і слов'янське мовознавство. Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзензелівського. – Ужгород, 2001. – С. 423–425.
10. Рамач Ю. Граматика руского языка / Юлин Рамач. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002. – 615 с.
11. Руско-сербски словник / Гелена Медеша, Оксана Тимко-Дітко, Михайло Фейса. – Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за русинистику; Завод за културу војвођанских Русина, 2010. – 886 с.
12. Соколова С. В. Частиномовна кваліфікація функціональних відприкметникових омонімів в українській мові / С. В. Соколова // Філологія. Мовознавство. – К., 2010. – Вип. 125. – Т. 138. – С. 83–87.
13. Стевовић И. Прилози као врста речи (Функција прилога) / И. Стевовић // Јужнословенски филолог. – Београд, 1973. – К. XXX. – С. 615–623.
14. Стевовић И. Прилози као врста речи / И. Стевовић // Јужнословенски филолог. – Београд, 1973. – К. XXXI. – С. 79–110.
15. Тимко-Дітко О. Прислівники у говорі бачванських руснаків: склад і походження / О. Тимко-Дітко // Studia slovakistica. – Ужгород, 2014. – № 15 – С. 116–126.
16. Чучка П. П. Прислівники старожитного периферійного говору / П. П. Чучка // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія філологія. – Ужгород, 1998. – № 3. – С. 33–40.

17. Pranjković I. Prilozi kao „riječi sviju vrsta“ / I. Pranjković // *Suvremena lingvistika*. – Zagreb, 1992. – № 34 – C. 243–249.

18. *Slovník slovenských nářečí t. 1-2* / Ivor Ripka red. – Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied. – 1994. – 2006. – 933 c., 1065 c.

Oksana Timko-Đitko

Adverbs in the Rusyn language

Summary. Adverbs are the most diverse part of speech. They differ not only according to the formation mode, according to their morphological properties (some have degrees, while others do not ...), but also according to their origin. This is the part of speech that can be formed practically from all kinds of meaningful, variable words. In case of morphological variations, there are formation rules and it is easier to point out the derivatives.

Key words: adverb, morphological change, syntactical change, semantic change, affix.

Одержано 25.06.2016 р.